

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
MUZEJ CETINSKE KRAJINE
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U CETINSKOJ KRAJINI

RADOVI KOLOKVIJA
RIMSKA VOJSKA U PROCESU ROMANIZIRANJA
PROVINCIJE DALMACIJE

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Vol. 27	God. Year	2011.	S. P.	1-380	Zagreb, 2011.
---------	--------------	-------	----------	-------	---------------

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U CETINSKOJ KRAJINI
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CETINA DISTRICT

RADOVI KOLOKVIJA
RIMSKA VOJSKA U PROCESU ROMANIZIRANJA PROVINCIJE DALMACIJE
PAPERS PRESENTED AT THE SYMPOSIUM
ROMAN ARMY IN THE ROMANISATION PROCESS OF THE PROVINCE OF DALMATIA

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
MUZEJ CETINSKE KRAJINE
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY - ZAGREB - *Founded 1878*

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
IN THE CETINA DISTRICT**

CONFERENCE

Sinj, October, 10-13 2006

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO - ZAGREB - *Utemeljeno 1878. god.*

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
U CETINSKOJ KRAJINI

ZNANSTVENI SKUP

Sinj, 10.-13. listopada 2006.

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Izdanja HAD-a

Vol. 27 God. 2011. S. 1-380 Zagreb, 2011.
Year P.

ISSN 0351-8884

ISBN Hrvatsko arheološko društvo 978-953-6335-04-6

ISBN Muzej Cetinske krajine 978-953-56885-0-1

ISBN Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 978-935-175-404-0

UDK: 902.2(497.5-37 Cetinska krajina)(063)

IZDANJA HRVATSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA
SVEZAK 27

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY EDITIONS
VOLUME 27

Nakladničko vijeće:
Editorial Committee:

Sanja Ivčević, Tatjana Kolak, Daria Ložnjak - Dizdar,
Emil Podrug, Domagoj Tončinić

Odgovorni urednici:
Editors:

Anita Librenjak: Arh. istraživanja u Cetinskoj krajini, Domagoj Tončinić:
Kolokvij - Rimska vojska u procesu romaniziranja prov. Dalmacije

Uredništvo:
Editorial Board:

Jacqueline Balen, Hrvoje Potrebica

Prijevod:
Translation:

Danica Šantić

Lektorica:
Lector:

Katja Tresić-Pavičić

Oblikovanje:
Graphic design:

Srećko Škrinjarić

Nakladnici:
Publishers:

Hrvatsko arheološko društvo, Muzej Cetinske krajine
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tiskara:
Printed by:

Tiskara Zelina d. d., Sveti Ivan Zelina

Naklada:
Print run:

500 primjeraka
500 copies

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 782672.

Anita Librenjak		Ivana Ožanić Roguljić	
Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini od 1980. do 2006. godine <i>Survey of archaeological excavations in the Cetina District (Cetinska krajina) between 1980 and 2006</i>	9	Otok - Mirine <i>Otok - Mirine</i>	267
Stanko Piplović		Franko Oreb	
Antički nalazi u Sinjskom kotaru na prijelazu XIX. u XX. stoljeće <i>Roman finds at Sinj District (Sinjski kotar) at the turn of 19th to 20th century</i>	33	Dopisivanje o. Petra Bačića Krstitelja iz Sinja s Franom Radićem, urednikom "Starohrvatske prosvjete" <i>Correspondence between f. Petar Baptist Bačić from Sinj and Frano Radić, the Editor of "Starohrvatska Prosvjeta"</i>	277
Tomislav Šeparović		Radovi kolokvija	
Novac s Garduna u Muzeju Cetinske krajine <i>Coins from Gardun in the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	49	Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije <i>Papers presented at the Symposium Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia</i>	
Dino Demicheli		Miroslav Glavičić	
Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i zbirke Franjevačkog samostana u Sinju <i>Unpublished ancient roman inscriptions belonging to the Museum of the Cetina District and to the Franciscan Monastery Collection in Sinj</i>	69	Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu <i>Archaeological excavations of the amphitheatre in Burnum</i>	289
Miroslava Topić		Luka Bekić	
Nalazi s Čitluka u fundusu Muzeja Cetinske krajine <i>Finds from Čitluk in the Collections of the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	99	Andetrij, rimsko vojno uporište. Topografske odrednice <i>Andetrium, Roman military stronghold</i>	315
Sanja Ivčević		Radoslav Dodig	
Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun) <i>Roman fibulae from military camp Tilurium (Gardun)</i>	161	Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...? <i>Roman complex at Gračine. Military camp or ... ?</i>	327
Zrinka Šimić-Kanaet		Adnan Busuladžić	
Rimske svjetiljke iz Tilurija <i>Roman lamps from Tilurium</i>	187	Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela <i>Some samples of Roman military equipment from Mogorjelo</i>	345
Dubravka Čerina		Domagoj Tončinić,	
Osam amfora iz arheološke zbirke Muzeja Cetinske krajine <i>Eight amphorae from archaeological Collection of the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	219	Angela Tabak,	
Marinko Tomasović		Anita Librenjak	
Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine <i>Archaeological topography on the left bank of the Cetina River lower course</i>	229	Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini <i>Roman military stamps in the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	361

Radovi kolokvija
Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije
Sinj, 13. listopada 2006.

Papers presented at the Symposium
Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia
Sinj, October, 13th 2006

Program kolokvija
Program of the Symposium

Marin Zaninović
Rimska vojska u Iliriku
The Roman Army in Illyricum

Domagoj Tončinić
Angela Babić
Anita Librenjak
Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini
Roman military stamps in the Cetina District (Cetinska krajina)

Mirjana Sanader
Rimski legijski logor Tilurij
Roman Legionary Fortress Tilurium

Miroslav Glavičić
Željko Miletić
Burnum, vojni logor i civilna naselja
Burnum, the Military Fortress and the Civil Settlements

Teodora Tomasevic Buck
Vindosnissa – vojni logor legije XI *Claudiae piae fidelis*
Vindosnissa – the Fortress of legio XI Claudia pia fidelis

Adnan Busuladžić
Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela
Some samples of Roman military equipment from Mogorjelo

Janka Istenič
Rimska vojska i rana romanizacija područja današnje Slovenije
The Roman Army as a Factor of early Romanisation in Slovenia

Kristina Džin
Prikaz oružja na javnim građevinama *Coloniae Polae*
Representations of Weapons at Public Buildings at colonia Pola

U okviru znanstvenoga skupa Hrvatskoga arheološkog društva u Sinju je 2006. godine prvi put organiziran tematski i pozivni kolokvij. Tema kolokvija bila je Rimsko vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije. Organizacija kolokvija povjerena je Domagoju Tončiniću s Odsjeka za arheologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Ivanu Radmanu Livaji iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu.

Na kolokvij u se nastojalo prikazati stanje istraživanja i trenutačne spoznaje o rimskoj vojsci i njezinoj ulozi u procesu romaniziranja provincije Dalmacije. Zato su se ponovno razmotrila pitanja o povijesti rimskoga osvajanja Ilirika, o ulozi rimske vojske u gospodarstvu provincije Dalmacije, o materijalnoj i duhovnoj kulturi rimske vojske te o utjecaju naseljavanja veterana u unutrašnjosti provincije na njezinu urbanizaciju. U tome je kontekstu bilo važno predstaviti trenutačne spoznaje o najvažnijim vojnim nalazištima u provinciji Dalmaciji, prvenstveno o dvama legijskim logorima na kojima su se posljednjih nekoliko godina provodila intenzivna arheološka istraživanja (*Burnum* i *Tilurium*). Isto tako raspravljalo se o nalazištima na kojima ili nije bilo arheoloških istraživanja ili ona dosad nisu bila objavljena na zadovoljavajući način (*Andetrium*, *Bigestae* i *Mogorjelo*).

Osim profesora Marina Zaninovića kojemu je, između ostaloga, rimsko vojska već nekoliko desetljeća predmet znanstvenoga istraživanja, u

radu kolokvija sudjelovali su i drugi stručnjaci iz Hrvatske i inozemstva. Tako su o svojim iskustvima i spoznajama iz Hrvatske izvijestili hrvatski znanstvenici Angela Babić, Luka Bekić, Kristina Džin, Miroslav Glavičić, Anita Librenjak, Željko Miletić, Mirjana Sanader i Domagoj Tončinić, iz Bosne i Hercegovine Adnan Busuladžić i Radoslav Dodig te Janka Istenić iz Slovenije i Teodora Tomašević Buck iz Švicarske.

U radu kolokvija sudjelovali su i brojni zainteresirani kolege arheolozi. Postavljena pitanja i živa diskusija pridonijeli su uspješnosti kolokvija. Naravno, najviše je zanimanja bilo za nova istraživanja legijskih logora u Burnumu i Tiluriju jer nakon dugo vremena odgovori na otvorena pitanja proizlaze iz arheoloških istraživanja, a ne temelje se samo na epigrafskim spomenicima i slučajnim nalazima.

Domagoj Tončinić

In 2006 in Sinj, during the Croatian Archaeological Society Conference, a symposium with themed sessions and invited lecturers was organised. The topic of the symposium was “Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia.” The organisers of the symposium were Domagoj Tončinić from the Archaeology Department, Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb and Ivan Radman Livaja from the Archaeological museum in Zagreb.

The goal of this symposium was to show the situation in research and current understanding of the Roman army and its role in the Romanisation process of the province of Dalmatia. On that occasion many questions were reassessed: the Roman conquest of Illyricum, the role of the Roman army in the economy of the province of Dalmatia, the material and spiritual culture of the Roman army, but also the influence of veteran population in the inner part of the Province on its urbanisation. In this context it was important to show current understandings about the most important military sites in the province of Dalmatia – first and foremost the two legionary fortresses that have undergone intensive archaeological research during the last few years - Burnum and Tilurium. Other sites that have not been researched at all and those that have not been adequately published, such as Andetrium, Bigestae and Mogorjelo, were also discussed.

Except Prof. Dr. Sc. Marin Zaninović, to whom, among other things, the Roman army has been the scientific objective for several decades, other experts from Croatia and abroad also participated in this symposium. Angela Babić, Luka Bekić, Kristina Džin, Miroslav Glavičić, Anita Librenjak, Željko Miletić, Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić from Croatia, Adnan Busuladžić and Radoslav Dodig from Bosnia and Herzegovina, Janka Istenič from Slovenia and Teodora Tomašević Buck from Switzerland gave reports of their experiences and understandings.

Except for the experts mentioned above, many other archaeologists interested in this topic also participated in the symposium. The questions raised and the lively debate added to the symposium’s success. Of course, the participants showed the biggest interest in the new research of legionary fortresses in Burnum and Tilurium because, for the first time, we can base our answers on archaeological research and not only on epigraphic monuments and random finds.

Domagoj Tončinić

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno: 05. 3. 2007.

UDK 902.2:725.826](398 Burnum)“2003/2006”
904:725.826](398 Burnum)

Miroslav Glavičić

Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru

Obala kralja Petra Krešimira IV. 2

HR - 23000 Zadar

glavicic@unizd.hr

Na jugozapadnoj periferiji kompleksa rimskoga vojnog logora u Burnumu izgrađen je rimski vojni amfiteatar. Amfiteatar u Burnumu tipološki pripada amfiteatrima sa četiri ulaza (dva glavna u tjemenu elipse i dva bočna), a tijekom arheoloških istraživanja, koja su se odvijala u godišnjim istraživačkim kampanjama od studenoga 2003. do listopada 2006., istraženi su južni, istočni i sjeverni prolaz te arena s perimetralnim zidom, otkriven je carski Vespazijanov natpis, pronađeni su arhitektonski ulomci i velika količina sitnog arheološkog materijala. Dokumentirana su arhitektonska rješenja koja su usklađena s konfiguracijom terena, tj. za potrebe gradnje adaptirana je velika vrtača, a rezultati istraživanja već sada omogućavaju uočavanje pojedinih faza gradnje. Amfiteatar u Burnumu dobio je svoju definitivnu formu godine 76./77. kada je na pročelju južnog ulaza podignut Vespazijanov natpis koji je označio dovršetak gradnje. Međutim, postoje čvrste indicije da je burnumski amfiteatar bio sagrađen i ranije, tj. gradnju su vjerojatno u doba Klaudija započeli pripadnici XI. legije, koji su izvršili sve potrebne pregradnje glede pripreme i nivelacije terena i potom sagradili amfiteatar. Radove koje financira Vespazijan izvršili su pripadnici IV. legije, a možemo ih okarakterizirati kao rekonstrukciju ili dogradnju amfiteatra. Tada su presvođeni prolazi i dodani zidovi lijevaka na ulazima, povećano je gledalište i pravilnim klesancima od bijeloga vapnenca obzidana arena. U kasnije su doba bile izvedene još neke rekonstrukcije, najuočljivija je izgradnja svetišta u plaštu arene na mjestu ranijeg stubišta u osi zapadnog prolaza. Tijekom boravka legijskih i pomoćnih postrojba amfiteatar je služio za potrebe vojske, međutim nakon godine 86., kada iz Burnuma odlazi IV. legija, jamačno je bio korišten i za civilne potrebe. Do kada je amfiteatar u Burnumu imao svoju funkciju, nije poznato, ali je očito da se urušio zbog trošnosti.

Ključne riječi: Burnum, vojni logor, amfiteatar, arheološka istraživanja, Vespazijan, legio IIII Flavia felix, legio XI Claudia pia fidelis.

Na jugozapadnoj periferiji kompleksa rimskoga vojnog logora u Burnumu (Reisch 1913: 112-135; Abramčić 1924: 221-228; Alföldy 1965: 87-88; Zaninović 1968: 119-130; 1985: 63-79; Wilkes 1969: 217-218; Suić 1981: 233, 248-249; Zabehlicky-Scheffenegger & Kandler 1979; Ilakovac 1984; Starac 2000: 100-102; Cambi *et al.* 2006; Cambi *et al.* 2007)¹, oko 500 m od principija i u blizini ceste koja je vodila u pravcu Varvarije i Aserije, izgrađen je rimski vojni amfiteatar (sl. 1). Nakon provedenih arheoloških istraživanja, koja su započela u kasnu jesen 2003. i nastavila se u kontinuitetu tijekom sljedećih godina (posljednja

istraživanja provedena su tijekom ljeta 2006., kada su za potrebe konzervatorskih radova istraženi prostori uzduž unutarnje strane zidova južnog prolaza ispod gledališta i istočni ulaz), utvrđene su dvije glavne građevinske faze (prva u doba Klaudija i druga u doba Vespazijana), a uočena su i dokumentirana arhitektonska rješenja koja su usklađena s konfiguracijom terena, tj. za potrebe gradnje adaptirana je velika vrtača.

Sustavna arheološka istraživanja u Burnumu inicirao je Joško Zaninović, ravnatelj Gradskog muzeja u Drnišu, koji je, shvaćajući složenost jednog takvog velikog pro-

jekta, tijekom 2002. o toj namjeri izvijestio širi krug potencijalnih istraživača i nadležnih institucija. Pozivu na suradnju odazvali su se JU Nacionalni park Krka, posebno ravnatelj Željko Bulat, koji je uvidio važnost arheološkog istraživanja i prezentaciju istraženih objekata vojnog logora u turističkoj ponudi gornjeg toka rijeke Krke, i stručna ekipa Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru okupljena u sklopu znanstvenog projekta akademika Nenada Cambija.²

Nakon što su osigurani zakonom propisani uvjeti, potpisani partnerski ugovori o suradnji i obavljene druge predradnje, arheološka istraživanja ciljano su započeta na mjestu tada još "pretpostavljenog" amfiteatra.³ Kažemo tada još "pretpostavljenog", jer su izričiti navodi naših starijih istraživača (Bulić 1879: 84; Marun 1998: 137, 155, 165) da u Burnumu na lokalitetu Karlovac⁴ postoji amfiteatar, kasnije dovedeni u pitanje (Suić 1976, 1705; 1981: 2816). Zatečeno stanje na terenu prije istraživanja išlo je u prilog takvom mišljenju: u blizini postoji još nekoliko vrtača koje su ograđene suhozidom i korištene za poljoprivredu, izrasla šuma i gusta šikara onemogućili su vizualnu percepciju prostora u cjelini (sl. 2), a kameni nasipi i gomile nisu odavali neke građevinske forme, i njihov nastanak lako se mogao protumačiti kao posljedica krčenja okolnog prostora. Analizom zračnih snimaka utvrđena je vrlo pravilna elipsasta forma kamenog nasipa na kojem su se na četiri mjesta uočila uleknuća mogućih ulaza i prolaza do arene (sl. 3), što je provjereno i obilaskom terena. Dogovoren je plan istraživanja i odlučeno je da se s istraživanjem započne na najpristupačnijoj južnoj strani. Uklonjena je vegetacija i započeto je s raščišćavanjem kamenog nasipa s vanjske strane, a nakon nekoliko radnih dana bili su otkriveni bočni zidovi koji zatvaraju južni ulaz i ljevkašto se produžuju izvan gabarita zamišljenoga vanjskog oboda amfiteatra (sl. 4). Uz lijevi bočni zid bila je dozidana jedna četvrtasta prostorija, sačuvana u razini prvog reda kamena iznad temeljne stope. Budući da je u njezinom temelju bila uzidana opeka sa žigom IV. legije (*legio IIII Flavia Felix*), zaključuje se da je ta prostorija, čija je namjena ostala nepoznata, bila sagrađena nakon godine 69. kada IV. legija dolazi u Burnum. Zidovi lijevka rađeni su u tehnici vodoravnog uslojavanja manjeg pačetvorinastog i grubo obrađenog kamena uz obilno korište-

nje žbuke slabije kvalitete. Znatno bolje bilo je zidanje pročelja južnog ulaza, gdje su veći i fino obrađeni kameni blokovi, osobito kutno kamenje, pravilnije i preciznije postavljeni, a primjetna je i solidnija gradnja bočnih zidova prolaza koji se koso spušta prema areni. Velika debljina bočnih zidova (na mjestima čak do 1,60 m) bila je potrebna da zadrži pritisak koji je na njih činila kamena masa supstrukcije gledališta i vanjskog nasipa. S unutrašnje strane bočni su zidovi bili grubo izvedeni, nepravilno kamenje zaliveno je žbukom, i stopljeni s masom supstrukcije gledališta i vanjskog nasipa (sl. 6).

Prolaz, čija širina iznosi 4,40 m, a dužina 12,38 m, bio je ispunjen kamenjem i komadima sedrenih blokova urušenog svoda koji je natkrivao prolaz i dio gledališta uz njega (gradnja tribina iznad prolaza za sada se ne može dokazati) (sl. 7). Bočne strane prolaza čine dva masivna zida koja su poslužila kao baza konstrukcije svoda. Na njima su ostali *in situ* dijelovi svoda, koji je na obje strane počivao na kornišu, izrađenom od jednostavno profiliranih ploča od bijeloga vapnenca, a na koji su nalijegali klinasto oblikovani vapnenački i sedreni blokovi lukova svoda koji su se izmjenjivali u pravilnom ritmu (jedan vapnenački i tri sedrena luka). Hodna površina prolaza koso se spušta prema areni, a izvedena je klesanjem kamena živca koji je dijelom služio i kao temelj bočnim zidovima. Pri dnu prolaza, od mjesta gdje je završavao svod do ulaza u arenu, u bočnim su zidovima bile izrađene uvlake sa stubama za distribuciju gledatelja na tribine.⁷

U građevinskom šutu urušenog svoda pronađen je monumentalni natpis cara Vespazijana, koji je izvorno stajao na pročelju iznad prvoga kamenog luka na ulazu. Bio je prelomljen na dva dijela. Lijevi dio natpisa pronađen je u sloju šute na početku ulaza, a desni je dio natpisa ležao na samoj hodnoj površini ispred ulaza. Natpis je isklesan na velikom bloku kvalitetnog sitnozrnatog vapnenca, čije dimenzije iznose: dužina 294 cm, visina 100 cm i debljina 32 cm (sl. 8). Natpis isklesan monumentalnom kapitalom unutar profiliranog polja oblika *tabulae ansatae* u restituciji glasi:

*IMP(erator) CAESAR VE[S]PASIANUS AUG(ustus)
PONT(ifex) MAX(imus) / TRIB(unicia) POT(estate)
VII IMP(erator) XVIII P(ater) P(atriciae).*

Konkretan navod o obnašanju službe pučkoga tribuna, koju je u trenutku postavljanja natpisa Vespazijan vršio po osmi put, iznimno je važan, jer omogućava precizno datiranje natpisa u godinu 76./77., odnosno posvjedočuje dovršenje radova na amfiteatru koje je, budući da je njegovo ime napisano u nominativu, financirao car. Radove su izveli pripadnici IV. legije (*legio IIII Flavia felix*), koja u to doba boravi u Burnumu, jer je amfiteatar ponajprije služio za vojničke potrebe, ali i za razonodu. Organizacija različitih spektakala na kojima se okupljalo mnoštvo gledatelja, ne samo vojnika nego vjerojatno i civilnog stanovništva s okolnog područja, jamačno je bila snažno sredstvo u promidžbi carske politike i jedan od vidova romanizacije autohtonog stanovništva koje se na taj način upoznavalo s rimskim običajima i kulturom življenja i postupno je usvajalo. Dakle, angažman Vespazijana koji financira građevinske radove na amfiteatru u Burnumu nije slučajna, a svakako treba računati i na njegov poseban senzibilitet prema zapovjednicima i vojnicima IV. legije, tj. kao svojevrsnu gestu zahvale pripadnicima legije koja časno nosi gentilno ime svoga osnivača (*legio IIII Flavia felix*).

Natpis koji je stajao na pročelju južnog ulaza izričito navodi da je Vespazijan donator sredstava i precizno datira dovršenje gradnje amfiteatara u godinu 76./77.⁸, međutim postoje čvrste indicije da je njegova gradnja započela ranije. Naime, istodobno s raščišćavanjem nagomilanog materijala na južnom ulazu i probijem prolaza odvijala su se uz bočne zidove lijevka arheološka iskopavanja. Odmah se pokazalo postojanje plitkog, ali iznimno bogatog kulturnog sloja u kojem se našla velika količina ulomaka keramike (dijelovi amfora, ulomci posude za svakodnevnu uporabu, ulomci *terrae sigillatae*, ulomci svjetiljka) i stakla (luksuzne čaše i zdjelice), brončani i bakreni ranocarski novac, dijelovi vojničke opreme (najčešće brončane fibule tipa *Aucissa*, brončane i posrebrene pojasne kopče i okovi vojničkog pojasa, brončani i posrebrene privjesci) (sl. 9-14), medicinski instrumenti i drugo: brončani strigil (sl. 15), brončana posuda – *simpulum* (sl. 16), legijski pečat za utiskivanje u vosak izrađen od bjelokosti (sl. 17), nosač kreste na vojničkoj kacigi (sl. 18), dijelovi konjske opreme (sl. 19-20), oružje (sl.

21-24) i oruđe te željezni čavli korišteni pri gradnji. Istovrsni materijal pronađen je i tijekom ljeta 2006. kada je za potrebe konzervacije i rekonstrukcije južnog ulaza istražena unutarnja strana bočnih zidova prolaza i lijevka. Naime, za gradnju amfiteatra iskorištena je prirodna vrtača, ali prije građevinskih radova bilo je prijeko potrebno prilagoditi i pripremiti teren za gradnju na način koji je odgovarao gradnji pojedinih arhitektonskih dijelova. Teren je niveliran na dva načina: okresivanjem i kavanjem kamena živca, poglavito uz zidove, jer tako se dobivalo bolje temeljenje i ujedno materijal za gradnju, te nasipavanjem kamena u veće škrape i potom poravnavanje određene površine zemljom u kojoj je bila velika množina navedenih nalaza. Tako se dogodilo da postoji jedinstveni i kompaktni kulturni sloj ispred ulaza te ispod tribina i vanjskog nasipa gledališta. Svi nalazi mogu se lako datirati u rano carsko doba, međutim najvažniji za datiranje cijeloga sloja jest novac. Gotovo svi primjerci novca pripadaju početku Carstva, tj. pronađeni su većinom sesterciji, dupondiji, asi i kvadransi kovani od Augusta (sl. 25-26) do zaključno Klaudija (sl. 27-28). Pronađeno je i više primjeraka republikanskih srebrnih denara i kvinara, koji su zbog svoje kvalitete i konstantne vrijednosti bili dugo u optjecaju. Primjerci novca iz kasnijeg carskog razdoblja i dominata su rijetki, a budući da su nađeni pri površini, tj. u plitkom sloju koji je s vremenom nastao iznad razine nivelacije i pretežito na prostoru lijevka južnog ulaza, ne mogu biti relevantni pri određivanju kronologije gradnje. Dakle, sudeći prema pronađenom materijalu i poglavito novcu, možemo pretpostaviti da je gradnja amfiteatra započeta već u doba Klaudija, kada datiramo i završetak prve građevinske faze. Osim pronađenog arheološkog materijala potvrdu za takvo razmišljanje daje nam i presjek slojeva jugozapadnog segmenta gledališta (sl. 29). Prije sanacije i konzervacije bočne zidove južnog prolaza trebalo je rasteretiti od pritiska nasipa pa je u širini od 3 do 4 m učinjen proboj jugozapadnog segmenta gledališta uz njih. U dobivenom presjeku uočavaju se dvije razine nivelacije nagiba tribina: prva, niža i položitija, nastala popunjavanjem škrapa vrtače kamenim gromadama te nepravilnim većim i manjim kamenjem koje je potom nasuto slojem zemlje, i dru-

ga, viša i strmija, nastala nasipanjem manjeg kamena pomiješanog sa zemljom. Budući da je u sloju zemlje prve nivelacije pronađeni materijal istovrstan onom izdvojenom iz kulturnog sloja uz bočne zidove ulaza, zaključujemo da je nivelacija blage kosine nasipa tribina prve gradnje izvršena istodobno s nivelacijom prostora južnog ulaza, tj. prema dataciji koju nam pruža izdvojeni arheološki materijal u doba Klaudija. U ispuni materijala druge nivelacije, kada je znatno povećana kosina gledališta, nije izdvojen materijal prikladan za datiranje, ali budući da se niveleta gledališta poklapa s izvornom visinom bočnih zidova južnog prolaza, čija je gradnja datirana Vespazijanovim natpisom, zaključujemo da nastaje istodobno s njom, tj. tijekom druge građevinske faze, kada je izvršena rekonstrukcija južnog ulaza i povećan nasip gledališta.

Istraživanje istočnog ulaza započeto je s vanjske strane, gdje su vrlo brzo otkriveni bočni zidovi lijevka, koji su, za razliku od onih na južnom ulazu, usječeni u vanjski nasip i nisu se produžavali izvan linije nasipa gledališta (sl. 30). Otkriveno je da se lijevi bočni zid u liniji vanjskog nasipa gledališta spaja sa zidom vanjskog prstena građevine (sl. 31), čija izvorna visina nije poznata (sačuvan je samo prvi red vodoravno uslojenog kamena). Tehnika gradnje zidova ista je kao i na južnom ulazu, a pročelje ulaza također je izrađeno od fino klesanih većih kamenih blokova (sl. 32). Ulaz je uži, njegova širina iznosi 2,85 m. Istočni prolaz dugačak je 15,20 m i bio je presvođen na isti način kao i južni, tj. kombinacijom kamenih i sedrenih lukova koji su se izmjenjivali u pravilnom ritmu (jedan kameni i tri sedrena luka) čineći svod prolaza. Klinasto kamenje lukova i komadi sedrenih blokova pronađeni su u ispuni prolaza, a i ovdje su *in situ* pronađene jednostavno profilirane vapnenačke ploče u funkciji korniča svoda. Prolaz nije bio svođen cijelom dužinom, a završavao je zidom koji je sprječavao ulazak posjetitelja u arenu, odnosno usmjeravao njihovo kretanje na tribine lijevo ili desno. Iz arene se ipak moglo doći na tribine, kroz vrata probijena u plaštu arene ulazilo se u mali prostor odakle su se nalijevo uzdizale stuba kojima se moglo popeti do prvog reda i dalje na tribine ili možda krenuti kroz istočni prolaz i izaći iz amfiteatra (sl. 33).⁹ Prilagodba kamena živca primjetna je i na

ovom dijelu objekta, osobito podnice prolaza, koja je blago zakošena prema areni, a na ulazu je priklesana kamena litica poslužila za temeljenje zidova pročelja i istodobno bila i niveleta podnice koja je nastala nakon što su postojeće škrape nasute kamenom i zemljom, a sve bilo poravnato nabijenim šljunkom koji je činio tvrdi naboj podnice. Tijekom kolovoza i rujna 2006. arheološki je istražena površina lijevka istočnog ulaza. U iskopanom materijalu pronađena je veća količina ulomaka keramike, sitnijih ulomaka staklenog posuđa, dijelova vojničke opreme i drugo (sl. 34-35). Pronađeni novac ponajviše su činile brončane nominale ranoga Carstva kovane od Augusta do Klaudija, ali je pronađeno i nekoliko republikanskih denara (sl. 36-37). Budući da se pronađeni arheološki materijal tipološki i kronološki podudara s onim pronađenim u lijevku južnog ulaza, možemo zaključiti da je nivelacija prostora lijevka istočnog ulaza izvršena u isto doba kad i ona na južnom ulazu, tj. u doba Klaudija. Primjena istih tehnike gradnje zidova i ista konstrukcija svoda u prolazu dokazuju da je istočni ulaz bio sagrađen istodobno s južnim, tj. u doba Vespazijana.

Nakon južnog i istočnog istražen je i sjeverni ulaz. Bolje je očuvan od južnoga, približno je iste širine (4,33 m), ali je nešto viši i duži (18,75 m). Ulaz je ljevasto formiran, ali za razliku od zidova lijevka na južnom prolazu ovdje bočni zidovi ne izlaze izvan gabarita vanjskog nasipa gledališta (sl. 38). K tomu je lijevi bočni zid i znatno kraći; ne znamo razlog tome, ali možemo pretpostaviti da je ovdje zbog ponešto različite konfiguracije terena došlo do odstupanja od uobičajene forme (sl. 39). Čini se da je okolni teren bio viši i terasasto oblikovan, pa se kanaliziranje gledatelja ili neke druge skupine koja je ulazila u amfiteatar nije moglo izvršiti frontalno, nego više bočno uz vanjski perimetralni zid. Zidovi sjevernog ulaza rađeni su od većeg i finije obrađenog kamena nego na južnom i istočnom ulazu, ali ovdje pri gradnji pročelja nisu korišteni klesani blokovi bijeloga vapnenca. Prolaz je nadsvođen na već opisani način, tj. kombinacijom kamenih i sedrenih lukova koji su se izmjenjivali u pravilnom ritmu (jedan kameni i tri sedrena luka), ali budući da je ovaj prolaz viši, ovdje je uočeno postupno i kaskadno spuštanje zidova i pojasnica svoda prema

areni (sl. 40). Zbog kvalitetnije gradnje zidovi na sjevernom ulazu i bočni zidovi prolaza bolje su očuvani, također i lukovi svoda koji se prate njegovom cijelom dužinom, a na mjestima je još uvijek *in situ* sačuvano i po nekoliko početnih klinasto oblikovanih kamenih ploča i blokova sedre koji su nalijekali na jednostavno profilirane ploče od bijelog vapnenca, istovjetne onima dokumentiranim na južnom i istočnom prolazu. U bočnim zidovima prolaza, a nakon njegova nadsvođenog dijela, na obje su strane dokumentirane uvlake sa stubama (8 ili 9 stuba) po kojima se moglo uspeti do platforme u visini prvoga reda tribina i nastaviti do mjesta za gledanje (sl. 41). Za razliku od južnog prolaza, gdje su uvlake načinjene pri samom ulazu u arenu, ovdje se bočni zidovi nastavljaju još nekoliko metara. Sačuvani utor u kamenom bloku plašta arene sugerira mogućnost da je ovdje postojao neki sustav za zatvaranje prolaza. Svojom cijelom dužinom podnica prolaza je priklesana litica na kojoj su uočeni tragovi čvrste žbuke kojom su izravnate neravnine.¹⁰ Kamena podnica nastavlja se i u lijevak, a to je razlog zbog kojega u otkopanom prostoru nismo naišli na kulturni sloj kao na južnom i istočnom ulazu. U debelom nasipu zemlje koji se nagomilao na sjevernom ulazu kao posljedica nivelacije terena, koji se intenzivno koristio za poljoprivredu, pronađeno je nešto ulomaka keramike koji nisu prikladni za određivanje kronologije. Ipak, način gradnje te isto svođenje prolaza kao u južnom i istočnom prolazu nameću zaključak da je i sjeverni ulaz izgrađen u doba Vespazijana.¹¹

Arheološko istraživanje zapadnog ulaza još nije započeto, prema dosadašnjim spoznajama i ovdje valja očekivati isti način gradnje i primjenu istih konstruktivnih elemenata svođenja prolaza kao i na južnom, istočnom i sjevernom, uz napomenu da je ovdje zbog veličine nasipa koji ga prekriva možda i najbolje sačuvan (sl. 42). Zapadni prolaz nije centriran u sredinu oboda elipse, odmaknut je prema sjeverozapadu, ali ni istočni nije položen po sredini, nego je postavljen više prema jugoistoku.

Paralelno s iskopavanjima na južnom i istočnom ulazu vršeno je čišćenje elipse arene koja je bila obzidana s dva prstena zidova. Prethodno je priklesan kameni živac, a potom su nastale neravnine popunjene zidom

napravljenim od manjeg kamenja utopljenog u debeli sloj žbuke. Vanjski zid ili plašt arene bio je napravljen od većih i pravilnih blokova bijelog kamena vapnenca, a da bi se njihovim slaganjem mogla dobiti pravilna elipsa, blago su zakrivljeni (sl. 43). Bili su postavljeni jedan do drugoga u vodoravne redove, kojih je na mjestu najbolje očuvanosti dokumentirano sedam, ali ih je izvorno bilo najmanje devet, jer takva njihova visina odgovara niveleti hodne površine prvoga reda tribina. Blokovi su s unutarnjim zidom bili povezani čeličnim klamfama iznimne kvalitete (sl. 44). U plaštu arene ostavljen je u osi istočnog prolaza već opisani ulaz na stubište, a južni i sjeverni prolaz ulazili su u arenu na već opisani način (sl. 45). Na sjeveroistočnom segmentu plašta arene utvrđeno je naknadno prizidavanje, naime umjesto finih i pravilnih blokova bijelog vapnenca, koji su možda bili propali, ovdje su plašt arene činili manji kameni blokovi prilično grube izrade. Pri raščišćavanju dijela arene na zapadnoj strani, otkrivena je manja pravokutna prostorija koja je, kako se pokazalo istraživanjem, služila kao svetište u kojem je stajao žrtvenik. Otisak donjeg dijela žrtvenika ostao je vidljiv u žbuci (sl. 46), moguće je da je bio posvećen boginji Nemezi. Svetište je bilo izgrađeno u osi zapadnog prolaza i čini se kao naknadna pregradnja ulaza u stubište kakvo je dokumentirano na suprotnom istočnom dijelu arene, ali to valja provjeriti istraživanjem zapadnog ulaza. Kada je po segmentima bila očišćena cijela površina arene, utvrđene su njezine dimenzije, koje iznose 44 x 33 m i daju pravilni omjer elipse 4:3. Podnicu arene činio je čvrsti naboj šljunka koji je prekrivio niveliranu površinu litice. Pri raščišćavanju sjeveroistočnog segmenta uz plašt arene otkriven je drenažni kanal koji se proteže i ispod gledališta. Iskopavanja su pokazala da je i ovdje iskorištena prirodna konfiguracija terena, tj. klesanjem je poravnata gornja površina litice na koju je nalegao pješčani naboj podnice, ali se dobro uočava i grubo okomito klesanje stijena litice kako bi se dobila veća širina kanala koji je služio za odvodnju oborinskih voda iz arene (sl. 47). Njegov cijeli tok u areni nije istražen, a budući da se ni za najdužih kišnih razdoblja voda ne zadržava u areni, opravdano je pretpostaviti da je ispod cijele površine arene izrađen sustav odvodnih kanala isklesanih u kamenu živcu, međutim to treba potvrditi arheološkim

istraživanjem. U ispuni kanala pronađen je arheološki materijal koji je po svemu identičan onom iskopanom na prostoru južnog i istočnog ulaza, tj. moguće ga je datirati u razdoblje ranoga Carstva, odnosno tako se dokazuje da je i prostor arene bio pripremljen za gradnju već u doba Klaudija (sl. 48-49). Tijekom te prve građevinske faze jamačno je bila izvršena nivelacija podnice i sagrađen zidani prsten oko arene, dok bi stavljanje pravilnih kamenih blokova plašta pripadalo drugoj građevinskoj fazi, koja je učinjena u doba Vespazijana godine 76. ili 77. Sigurno je i u kasnije doba bilo još građevinskih intervencija u areni, konkretno u osi zapadnog prolaza zatvoreno je stubište i izrađeno malo svetište sa žrtvenikom, a na sjeveroistočnom segmentu arene fini kameni blokovi zamijenjeni su grubim klesancima.

Tijekom čišćenja prostora arene u građevinskom materijalu pronađeno je i nekoliko dijelova kamenih polustupova isklesanih od bijeloga vapnenca. Izvorno su stajali u gledalištu, ali budući da su pronađeni na različitim mjestima, ne može se odrediti na kojem je dijelu stajala takva kolonada. Na trupu jednoga stupa neki je pismeni vojnik napisao γ (*centuria*) *POMPEI* (sl. 50), možda je htio ostaviti poruku da je pri nekoj građevinskoj aktivnosti u amfiteatru sudjelovala centurija kojom je zapovijedao izvjesni Pompeius. Gledalište za sada nije istraživano, ne zna se gdje je bila počasna loža za zapovjednike i druge uglednike (moguće na zapadnom dijelu, jer ako su se spektakli odvijali u popodnevnim satima, sunce ne bi ometalo gledanje), a nije poznat ni broj redova ili sjedećih mjesta na tribinama koje su ulazi podijelili na četiri segmenta. Na zapadnoj strani vidljivo je vodoravno priklesavanje kamene litice iznad kamenih blokova plašta arene, što bi visinski moglo odgovarati hodnoj površini prvoga reda tribina. Slično je uočeno na još nekoliko mjesta, osobito na jugoistočnom segmentu tribina uz južni prolaz. I tu je kamena litica bila priklesana na određenu niveletu i poslužila je zajedno s kamenim gromadama i nasipom manjeg kamenja kao temelj nekoj gradnji, vjerojatno platformi stubišta iz koje se ulazilo na tribine (sl. 51). Na očišćenoj površini pronađeno je nekoliko komada jednostavno profiliranih ploča od bijeloga vapnenca, koje su se, zbog slabe kvalitete i korijenja stabala i dru-

gog raslinja koje je tu raslo, razlistale u stotine malih pločica, a koje pak zbog erozije nisu ostale *in situ* (sl. 52). Te su ploče nedvojbeno bile sjedalice, međutim istražena površina je premala da bi se odredio ritam redova ili odredila širina sjedećeg mjesta. Da bi se dobili precizniji podatci, trebat će istražiti veću površinu, a tada će se moći i dobiti precizniji broj gledatelja. Za sada se okvirno drži da se na tribine burnumskog amfiteatra moglo smjestiti oko šest ili nešto više tisuća gledatelja.

Zbog konzervacije bočnih zidova južnog ulaza bilo je prijeko potrebno napraviti proboj nasipa gledališta uz njih. Nasip je činila velika količina nepravilnih većih i manjih komada lomljena kamena, a zanimljivo je da je i ispod nasipa živac kamen bio poravnat na način da su mu okresani vrhovi, a škrape zasute kamenjem i materijalom koji je sadržavao veliki broj arheoloških nalaza. Kako je već ranije objašnjeno, u dobivenom profilu uz lijevi bočni zid južnog prolaza uočeno je postojanje dviju nivelacija kosine gledališta, a koje bi se mogle protumačiti postojanjem dviju građevinskih faza, starije u doba Klaudija i mlađe u doba Vespazijana. Po sredini tjemena elipse gledališta uočen je masivni suhozid koji je bio horizontalna razdjelnica spoja tribina i vanjskog nasipa (sl. 53). Pri istraživanju ispune nasipa gledališta uz desni bočni zid cijelom dužinom prolaza protezao se suhozid (sl. 54), a nekoliko metara dalje uočen je još jedan takav suhozid. Dakle, ispod ispune gledališta, i to u cjelokupnoj dužini od vanjskog prstena amfiteatra do oboda elipse arene podizane su vjerojatno u pravilnom ritmu poprečne suhozidne konstrukcije,¹² a njih je presijecao masivni suhozid koji se protezao u liniji zamišljene elipse gledališta. Tako su bile dobivene nepravilne četvrtaste suhozidne ćelije koje su bile ispunjene lomljenim većim i manjim kamenjem. Kako su ćelije zatrpavane, tako su postupno podizani suhozidi, a njihova je izrada jamačno bila povezana sa statikom objekta, tj. masivni su suhozidi primali dio težine nasipa i sprječavali eroziju. Vjerojatno je isti način postupnoga i kontroliranog podizanja nasipa suhozidnim konstrukcijama, svojevrsnim ćelijama koje su nasip gledališta dijelile na segmente, bio korišten i na ostalim dijelovima gledališta amfiteatra, ali i to valja potvrditi arheološkim istraživanjem.

Tijekom arheoloških istraživanja amfiteatra u Burnumu (2003. – 2006) istraženi su južni, istočni i sjeverni ulazi s nadsvodnim prolazima, otkopana elipsa arene, uočene dvije faze gradnje objekta i dokumentirana arhitektonska rješenja usklađena s konfiguracijom terena (sl. 55). Tijekom istraživanja vođena je uredna terenska dokumentacija, mnogobrojni sitni arheološki materijal je inventariziran, dio metalnih predmeta je već i konzerviran, a u tijeku je stručna kataloška obrada. Učinjena je i precizna arhitektonska dokumentacija (sl. 56), koja je omogućila egzaktnu rekonstrukciju istraženih dijelova i izradu 3D modela (sl. 57), te je valjana podloga za konzervaciju koja je već počela na južnom ulazu, tj. u prvoj fazi sanirani su i rekonstruirani zidovi lijevnika južnog ulaza, pročelja i bočni zidovi prolaza (sl. 58), koji će u sljedećoj fazi biti nadsvodeni, a na pročelje će se postaviti replika Vespazijanovog natpisa. Radove na konzervaciji zidova južnog ulaza uspješno je tijekom ljeta 2006. izvela firma Imota Portal iz Imotskoga.

Na temelju provedenih arheoloških istraživanja koja su se u godišnjim istraživačkim kampanjama odvijala na amfiteatru u Burnumu od studenoga 2003. do listopada 2006. moguće je formulirati sljedeće zaključke. Na lokalitetu Karlovac u Burnumu otkriven je rimski vojni amfiteatar koji tipološki pripada amfiteatrima sa četiri ulaza (dva glavna u tjemenu elipse i dva bočna). Pri gradnji je iskorištena prirodna konfiguracija terena, tj. gdje je god to bilo moguće, priklesavanjem je adaptirana litica vrtače, što je znatno olakšalo gradnju. Amfiteatar u Burnumu dobio je svoju definitivnu formu godine 76./77., kada je na pročelju južnog ulaza podignut Vespazijanov natpis koji je označio dovršetak gradnje. Međutim, postoje čvrste indicije da je burnumski amfiteatar bio sagrađen i ranije, tj. na svim istraženim dijelovima izdvojen je bogati arheološki materijal koji se, osobito prema pronađenom novcu, može datirati u doba Klaudija. Na pitanje je li gradnja amfiteatra u Burnumu povezana sa Skribonijanovom pobunom iz godine 42., ne može se decidirano odgovoriti, ali može se pretpostaviti da je uslijedila odmah nakon tog nemilog događaja kao nagrada lojalnoj postrojbi koja ostaje vjerna svojem caru (*legio XI Claudia pia fidelis*) ili je to možda bila jedna od disciplinskih

mjera kojom su legionari vraćeni na rimsku stegu. Gradnju su, dakle, po svojoj prilici započeli pripadnici XI. legije, koji su izvršili sve potrebne predradnje glede pripreme i nivelacije terena i nešto kasnije sagradili amfiteatar. Radove koje financira Vespazijan izvršili su pripadnici IV. legije, a možemo ih okarakterizirati kao rekonstrukciju ili dogradnju amfiteatra. Tada su presvodeni prolazi i dodani zidovi lijevnika na ulazima,¹³ povećano je gledalište i pravilnim klesancima od bijeloga mekog vapnenca obzidana arena. Tijekom boravka legijskih i pomoćnih postrojba amfiteatar je zasigurno služio za potrebe vojske, međutim nakon godine 86., kada iz Burnuma odlazi IV. legija (*legio IIII Flavia Felix*), jamačno je bio korišten za civilne potrebe. U kasnije su doba bile izvedene još neke rekonstrukcije, najuočljivija je izgradnja svetišta u plaštu arene na mjestu ranijeg stubišta u osi zapadnog prolaza, a vjerojatno ih je bilo još. Do kada je amfiteatar u Burnumu imao svoju funkciju, nije poznato, ali je očito da se urušio zbog trošnosti. Pri gradnji upotrijebljen građevinski kamen vrlo je loše kvalitete pa je sam po sebi postupno propadao, a da su na njega negativno djelovale atmosferilije te ekstremne hladnoće i vrućine, koje su uobičajene na ovom prostoru, ne treba posebno naglašavati. Propadanjem kamena narušavala se statika objekta i došlo je do postupnog urušavanja svodova i bočnih zidova, što se najbolje opaža u istraženim prolazima južnog i sjevernog ulaza.¹⁴ Moguće je da je urušavanju pogodovala i neka prirodna katastrofa. Za sada se ne može ni približno odrediti doba kada je amfiteatar potpuno propao, međutim sasvim je jasno da tijekom stoljeća nije bilo nikakvih većih adaptacija ili rekonstrukcija, a niti obilnijeg odnošenja materijala za druge gradnje.¹⁵ To znači da bi buduća arheološka istraživanja, napose predstojeće istraživanje zapadnog ulaza i gledališta, također i okolnog prostora koji je planski niveliran i na kojem se očekuju nalazi arhitekture, trebala riješiti neke nepoznanice o gradnji i funkcioniranju objekta koji je imao važnu ulogu u svakodnevnom životu vojnika stacioniranih u Burnumu i stanovnika aglomeracija koje se razvijaju u blizini legijskoga vojnog logora.¹⁶ Nije sporno da će istraženi i obnovljeni amfiteatar biti značajan punkt koji će obogatiti turističku ponudu u ovom dijelu Nacionalnog

parka, ali to je samo jedan u nizu planiranih istraživačkih projekata koji se realizira. Uz više nego primjereni angažman JU Nacionalni park Krka i razumijevanje nadležnih institucija Republike Hrvatske, započeta je temeljita obnova nekadašnjih vojnih objekata na lijevoj obali rijeke Krke kod Puljana. Dovršena je zgrada arheološke zbirke u kojoj će biti pohranjena i prezentirana građa s istraživanja, uređuju se objekti za smještaj i edukaciju polaznika međunarodne arheološke škole i drugi objekti muzeološkog i znanstveno-istraživačkog karaktera, sve sa ciljem još bolje valorizacije ljepota čudesne i nedirnete prirode te prezentacije kulturno-povijesnih vrednota na prostoru gornjeg toka rijeke Krke (sl. 59).

¹ U navedenim djelima donose se izvješća o provedenim arheološkim istraživanjima te spoznaje o legijskom vojnom logoru u Burnumu i okolnim aglomeracijama.

² Voditelj cjelokupnog istraživačkog projekta je akademik Nenad Cambi, terenska arheološka istraživanja proveli su Joško Zaninović, Željko Miletić, Ivana Jadrić, Igor Borzić i Miroslav Glavičić te apsolvanti i studenti arheologije s Odsjeka za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Cjelokupnu arhitektonsku dokumentaciju načinila je Martina Baranić. Konzervaciju arheološkog materijala vrši Frederik Levarda.

³ Dva su glavna razloga zbog kojih su istraživanja započeta na ovoj lokaciji: 1. da se definitivno odgovori na pitanje je li u Burnumu postojao amfiteatar, i 2. da se postigne najbolji efekt u istraživanju i prezentaciji nekog objekta koji će se relativno brzo uključiti u turističku ponudu.

⁴ U narodu se mjesto naziva Kraljeve zvijeri; priča da su se tu ljudi borili sa zvijerima potječe vjerojatno iz doba kada je ove krajeve pohodio L. Marun, odnosno ono što im je pričao L. Marun, postala je narodna predaja.

⁵ "U prvi mah iznenađuje pojava da nisu uočeni ostaci takvih građevina uz vojne logore u Burnumu i Gardunu kad se zna da amfiteatri redovito prate sjedišta legija..."

⁶ "... čini se da je takav objekt (amfiteatar, op. M. G.) imao i Burnum. (Bilj. 73.) Na to upućuju materijalni ostaci i konfiguracija terena na položaju sjeverozapadno od logora, preko ceste. Logori, pogotovo ovako dugog trajanja, redovito su imali i amfiteatar." I u Tiluriju je lociran amfiteatar (Sanader 2003: 96, br. 13, sl. 8).

⁷ Zbog analogne situacije na suprotnom sjevernom prolazu sigurno je da su i pri dnu južnog prolaza postojale uvlake sa stubama za distribuciju gledatelja na tribine.

⁸ Budući da je nalaz natpisa sa spomenom cara Vespazijana stajao na pročelju južnog ulaza, znači da je to bio glavni i službeni ulaz u amfiteatar.

⁹ Stube na desnoj strani nisu nađene, a ako su postojale, moguće je da su potpuno propale ili da je nekom naknadnom preinakom, koja bi vremenski mogla kolidirati s izgradnjom malog svetišta dokumentiranog u osi zapadnog prolaza, prolaz nadesno zatvoren.

¹⁰ Poravnavanje živca nije bilo učinjeno na pročelju sjevernog prolaza uz desni zid lijevka, a razlog nam nije poznat.

¹¹ Na žalost, tijekom dosadašnjih istraživanja nije uočen ni najmanji trag ranijih ulaza, koji su vjerojatno bili jednostavniji i širi.

¹² Moguće je da su poprečne suhozidine podizane pod kutom tako da se zrakasto šire u pojedinim segmentima gledališta, ali to treba provjeriti istraživanjem na većoj površini.

¹³ U to doba prizidana je i mala četvrtasta prostorija uz lijevi bočni zid na južnom ulazu.

¹⁴ Budući da su na južnom ulazu ulomci Vespazijanova natpisa pronađeni na različitim nivoima i dislocirani, a i u ispunama prolaza konstruktivni dijelovi svoda dokumentirani su na različitim visinama, može se zaključiti da je do urušavanja svoda i zatrpavanja prolaza došlo postupno, a razlog je trošnost objekta, odnosno poremećena statika.

¹⁵ U strukturi desnog bočnog zida lijevka istočnog ulaza primjetili smo da je oštećeno sitnije i lošije obrađeno kamenje zamijenjeno većim i pravilnije klesanim blokovima, koji su pokvarili pravilnost zidanja horizontalnih redova. Sitnije popravke zidova i zamjenu kamenja u njima uočili smo na još nekoliko mjesta, međutim za sada nemamo kronološke repere za određivanje vremena tih popravaka, tj. ne znamo jesu li oni npr. vremenski povezani s uočenim rekonstrukcijama u plaštu arene ili su se zbili kasnije.

¹⁶ Jedna od takvih nepoznanica je i podrijetlo bogatog kulturnog sloja pronađenog u ispunama živca. Izdvojeni nalazi nedvojbeno ukazuju da su vojničke provenijencije, a uspostavljeni stratigrafski odnosi jasno dokazuju da su ispod amfiteatra dospjeli nasipavanjem pri nivelaciji terena, odnosno prilagodbi vrtače za gradnju amfiteatra. Budući da je pri pripremi terena za gradnju amfiteatra planski niveliran i širi prostor, među liticama škrapa očekujemo nasip koji će sadržavati i kronološki i tipološki istovrstan arheološki materijal.

Miroslav Glavičić

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE AMPHITHEATRE IN BURNUM

(Summary)

A Roman military amphitheatre was built in the south-western periphery of the Roman military camp complex in Burnum. The amphitheatre in Burnum typologically belongs to the amphitheatres with four entrances (two main entrances at the vertices of ellipse and two side ones); during the archaeological excavations, which went on in annual excavation campaigns from November 2003 to October 2006, the southern, eastern and northern entrance passages and the arena with its surrounding wall were excavated. Vespasian's Imperial inscription was discovered, architectonic fragments and numerous small finds excavated. Architecture of the amphitheatre following the terrain configuration was documented, i.e. the large karst sinkhole was adapted for the construction solutions, and the results of excavations already show various construction phases.

The amphitheatre in Burnum was completed in 76/77 AD when Vespasian's inscription was built on the southern entrance façade to denote the completion of construction. However, there are firm indications that the amphitheatre of Burnum had been completed earlier. At the time of Claudius probably, the 11th Legion commenced the construction work, did all the necessary groundwork i.e. the preparation and levelling of the terrain, and then built the amphitheatre. The construction work, done by the 4th Legion, was financed by Vespasian and can be characterised as reconstruction or additional construction of the amphitheatre. Then the passages were vaulted, the walls of auditorium added onto the entrances, the auditorium was extended and the area walled by accurately chiselled white limestone blocks. In a later period more reconstruction work was done, the most distinctive is the construction of the shrine in the walls of the arena on the position of the former staircase in the axis of the western passage.

While the legions and the auxiliaries (supporting troops) were there, the amphitheatre served the needs of the military, however, after the year 86 AD when the 4th Legion left Burnum, it certainly served civil needs as well. It is unknown when the amphitheatre in Burnum functioned no longer, but it obviously collapsed due to decay.

LITERATURA

Abramić 1924

M. Abramić: "Militaria Burnensia", *Strena Buliciana*, Zagreb - Split, 1924, 221-228.

Alföldy 1965

G. Alföldy: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.

Bulić 1879

F. Bulić: "Cenni archeologico-epigrafici sui distretti di Zara, Benkovac, Knin, Sebenico", *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 2, sv. 6, Spalato, 1879, 17-25.

Cambi et al. 2006.

N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić & J. Zaninović: *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003. – 2005.*, Burnum – Katalozi i monografije I, Drniš–Šibenik-Zadar, 2006.

Cambi et al. 2007.

N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić & J. Zaninović: *Rimska vojska u Burnumu*, Katalozi i monografije Burnuma II, Drniš–Šibenik-Zadar, 2007.

Ilakovac 1984

B. Ilakovac: *Burnum II. Der römische Aquädukt Plavno polje - Burnum*, Bericht über die Forschungen 1973 und 1974, Wien, 1984.

Marun 1998.

L. Marun: *Starinarski dnevnik*, Katalozi i monografije, 4, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1998.

Reisch 1913.

E. Reisch: *Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Institutes während der Jahre 1912 und 1913. Das Standlager von Burnum*, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien, 16, Wien, 1913, 112-135.

Zabehlicky-Scheffenecker & Kandler 1979.

S. Zabehlicky-Scheffenecker & M. Kandler: *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Wien, 1979.

Sanader 2003.

M. Sanader: *Tilurium I. Istraživanja 1997.-2001.*, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Starac 2000.

A. Starac: *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, Monografije i katalozi, 10/2, Arheološki muzej Istre, Pula, 2000.

Suić 1976.

M. Suić: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976.

Suić 1981

M. Suić: *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra, knj. 1, Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1981.

Zaninović 1968.

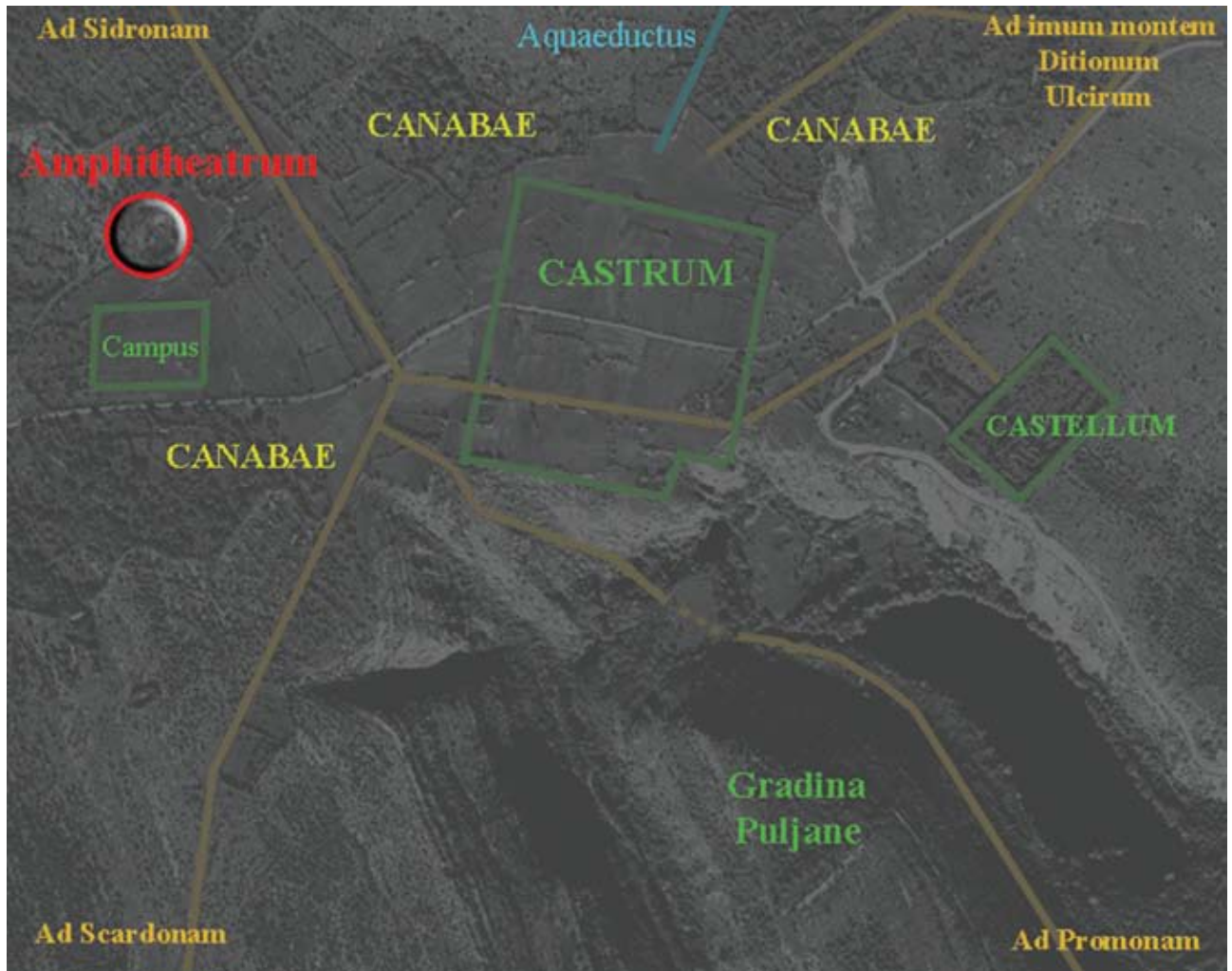
M. Zaninović: "Burnum. Castellum – municipium", *Diadora* 4, Zadar, 1968, 119-130.

Zaninović 1985.

M. Zaninović, "Prata legionis u Kosovu polju kod Knina s osvrtom na teritorij Tiluriuma", *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1985, 63-79.

Wilkes 1969

J. J. Wilkes: *Dalmatia*, London, 1969.

Sl. 1. Aglomeracija Burnum (prema Cambi et al. 2007, 21, sl. 17)

Sl. 2. Obilazak amfiteatra u listopadu 2002.

Sl. 3. Zračna snimka amfiteatra prije istraživanja godine 2003.

Sl. 4. Pogled na južni ulaz

Sl. 5. Pročelje južnog ulaza

Sl. 6. Unutrašnja strana bočnog zida južnog prolaza

Sl. 7. Južni prolaz s ostacima svoda

Sl. 8. Vespazijanov natpis

Sl. 9. Fibula tipa Aucissa (ID 1149)

Sl. 10. Pločica vojničkog pojasa (cingulum) (ID 1287)

Sl. 11. Pločica vojničkog pojasa (cingulum) (ID 1206)

Sl. 12. Privjesak konjske opreme (ID 1107)

Sl. 13. Privjesak konjske opreme (ID 1158)

Sl. 14. Privjesak konjske opreme (ID 1338)

Sl. 15. Brončani strigil (ID 1285)

Sl. 16. Brončana posuda – simulum (ID 1342)

Sl. 17. Legijski pečat za utiskivanje u vosak (ID 1199)

Sl. 18. Nosac kreste na vojničkoj kacigi (ID 1095).

Sl. 19. Lunulasti privjesak konjske opreme (ID 1339).

Sl. 20. Višedijelni privjesak konjske opreme (ID 1147)

Sl. 21. Okov korice mača s mrežastim uzorkom (ID 1299)

Sl. 22. Balistički projektil (ID 1046)

Sl. 23. Petica koplja (ID 1341)

Sl. 24. Vrb koplja (ID 1697)

Sl. 25-26. Augustus, AE As. Rim, 11.-12. nakon Kr.
 Av. Gola glava Augusta nalijevo, uokolo legenda
 IMP CAESAR DIVI F AVGVSTVS IMP XX.
 Rv. U polju veliko S C, uokolo legenda
 PONTIF MAXIM TRIBVN POT XXXIII
 Težina 10,6 g, promjer 28 mm. ID 1288,
 Južni ulaz (6. 7. 2006.) RIC I, 471 (Augustus)

Sl. 27-28. Claudius, AE As. Rim, 41.-50. nakon Kr.
 Av. Gola glava Klaudija nalijevo, uokolo legenda
 [TI CL]AVDIVS CAESAR AVG P M TR P IMP.
 Rv. Božica Minerva korača nadesno, zamahuje kopljem u desnici,
 ljevicom drži okrugli štit, u polju dolje veliko S – C.
 Težina 8,5 g, promjer 29 mm. ID 1176,
 Južni ulaz (30. 1. 2004.) RIC I, 100 (Claudius)

Sl. 29. Presjek slojeva jugozapadnog segmenta gledališta

Sl. 30. Istraženi prostor istočnog ulaza

Sl. 31. Ostatci vanjskog prstena amfiteatra uz istočni ulaz

Sl. 32. Pročelje istočnog ulaza

Sl. 33. Stubište u osi istočnog prolaza

Sl. 34. Fibule tipa Aucissa (ID1807)

Sl. 35. Brončano zvono tintinabula (ID 1286)

Sl. 36-37. L. Flaminius Chilo, AR Denarius. Rim, 109.-108. pr. Kr.
 Av. Glava božice Rome s kacigom nadesno, lijevo ROMA, ispod X
 (oznaka vrijednosti). Rv. Viktorija s vijencem u dvopregu nadesno,
 ispod konja legenda L FLAM[INI / CILO] (u odsječku).
 Težina 3,7 g, promjer 18 mm. ID 1051,
 Istočni ulaz (18. 8. 2006.) Crawford 302/1

Sl. 38. Sjeverni ulaz, desna strana

Sl. 39. Sjeverni ulaz, lijeva strana

Sl. 40. Konstrukcija svoda sjevernog prolaza

Sl. 41. Stubište u sjevernom prolazu

Sl. 42. Pogled na zapadni prolaz

Sl. 43. Plašt arene

Sl. 44. Način pričvrščivanja kamenih blokova plašta arene

Sl. 45. Istražena površina arene

Sl. 46. Svetište u osi zapadnog prolaza

Sl. 47. Odvodni kanal u areni

Sl. 48. Brončani ključ – prsten (ID 1155)

Sl. 49. Ulomak uljanice u obliku tragične maske (ID 1645)

Sl. 50. Ulomak stupa s grafitom centuria Pompei

Sl. 51. Istraživanje tribina uz južni prolaz

Sl. 52. Ostatci sjedala u gledalištu

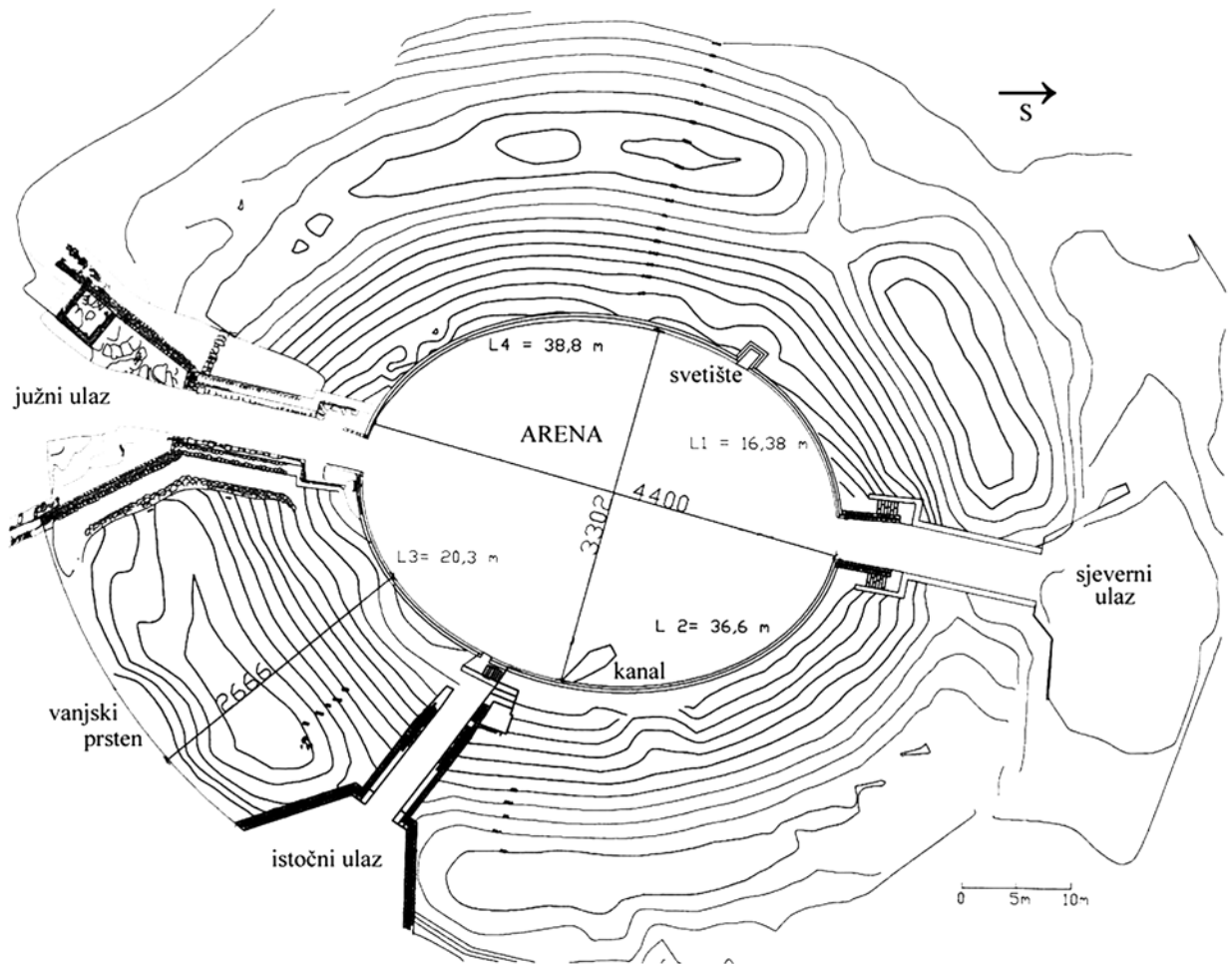
Sl. 53. Subozid u osi tjemena elipse gledališta

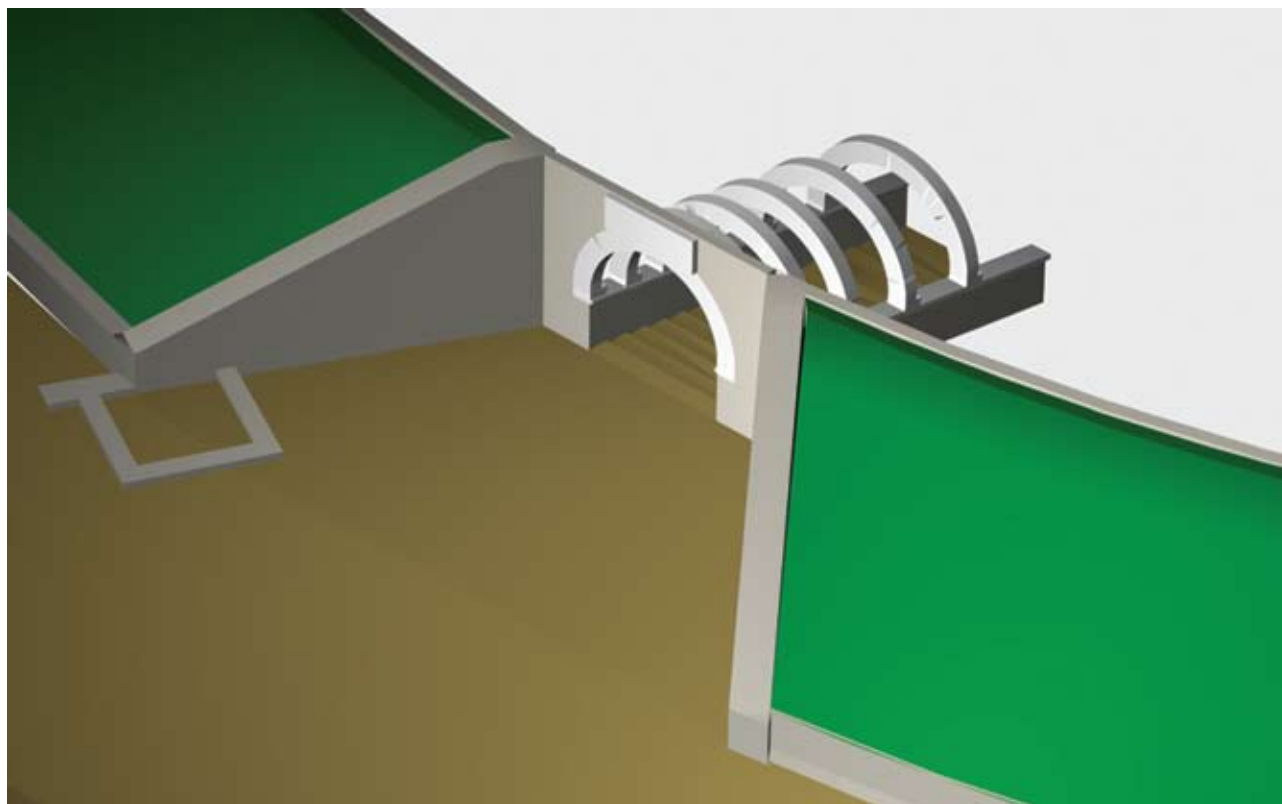
Sl. 54. Subozid uz unutarnju desnu bočnu stranu južnog prolaza

Sl. 55. Zračna snimka amfiteatra nakon istraživanja 2005.

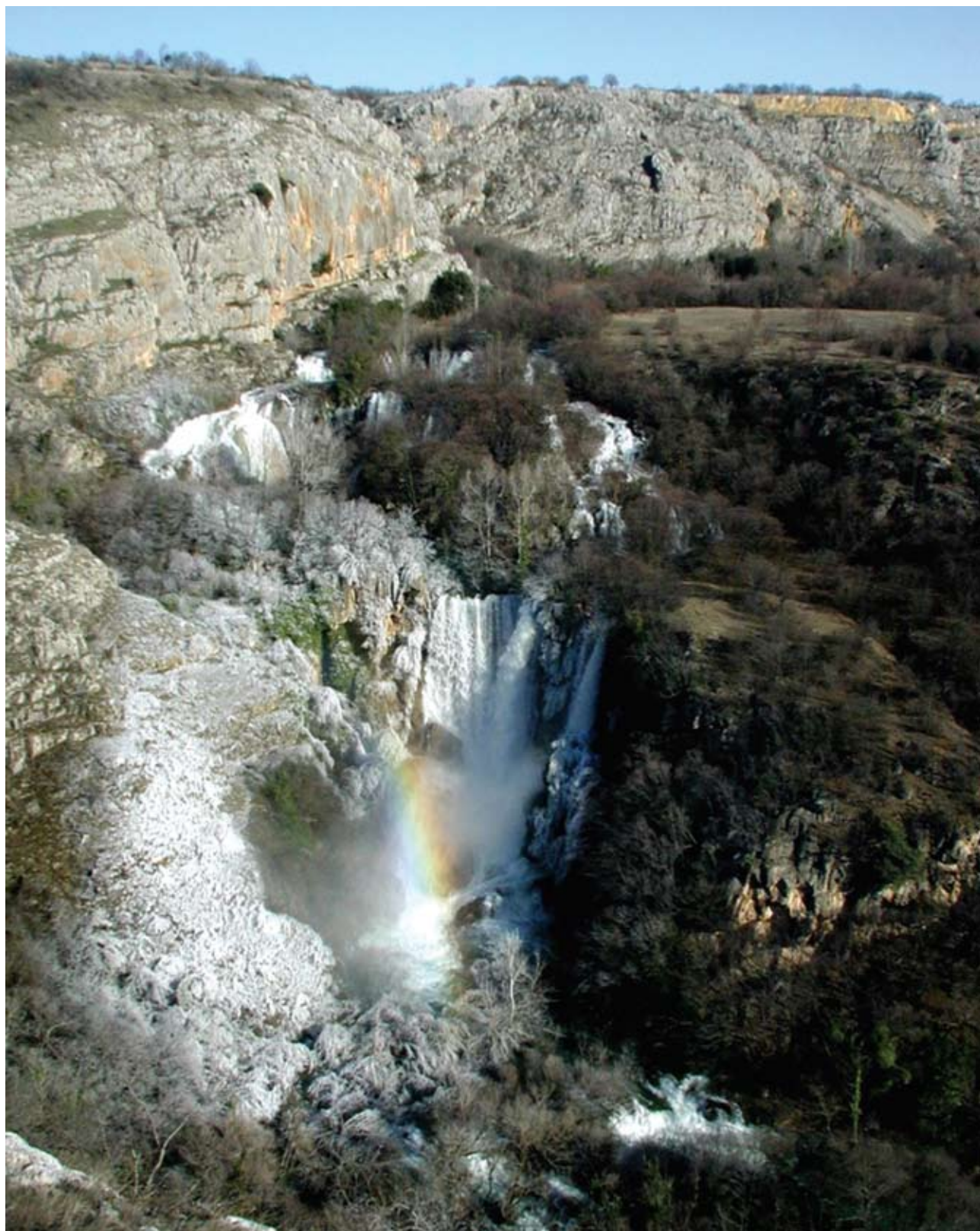
Sl. 56. Tlocrt amfiteatra

Sl. 57. 3D rekonstrukcija južnog ulaza

Sl. 58. Konzervacija južnog ulaza

Sl. 59. Manjlovački slapovi